

Elçin QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun

aparıcı elmi işçisi

e-mail: elcin.galiboglu@gmail.com

DAĞLIQ ŞİRVANDAN TOPLANMIŞ FOLKLOR MATERİLLARINDA MİFOLOJİ OBRAZ VƏ MOTİVLƏR

Xülasə

Şirvan Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olub, dövlətçilik tariximizdə özünəməxsus yeri vardır. Habelə Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının və s. soraqlarını özündə yaşadır. Daha öncələrə varsaq, qədimdən bu günə xalq ruhunun yaşadıldığı ünvanlardan biri olan Şirvanın hər qarışında folklorumuzun izlərinin yaşadığının şahidiyik.

Bölgə zəngin folklorla malikdir. Tarix boyunca Şirvanda çoxsaylı yaddaşlarda hopan, müxtəlif mənbələrdə qeyd edilən hadisələr baş verib. Habelə burada indi də bölgə əhalisinin inandığı, müqəddəs saydığı ocaqlar, tarixi abidələr var.

Şirvan folklor mühiti Azərbaycan folklorunun ruhunu özündə yaşadır: mahiyyətə bu bölgə Azərbaycan folklorunun çoxvariantlığının təsdiqi ünvanlarından biridir. Məlumdur ki, folklor janrının əsas cəhəti onun variantlığıdır. Şirvan folklorunda bu cəhətin özünəməxsus təsdiqi, əlvanlığı var. Folklorun janr müxtəlifliyi, zənginliyi ayrıca olaraq diqqəti çəkir. Yazıda Dağlıq Şirvandan toplanmış folklor materiallarında mifoloji obraz və motivlər araşdırılır.

Açar sözlər: Dağlıq Şirvan, mifoloji obraz və motivlər, Şirvan folklor mühiti, Ərdoy, Al (Hal).

Elchin GALİBOĞLU

MYTHOLOGICAL IMAGES AND MOTIFS IN FOLKLORE MATERIALS COLLECTED FROM MOUNTAINOUS SHIRVAN

Summary

Shirvan has been one of the ancient settlements in Azerbaijan, and it has a special place in the statehood of our history. As well as Azerbaijani culture, art, literature, etc. live their requests. If we take a look at back, we are witnessing that in every inch of Shirvan, one of the addresses that the people's spirit live today.

The region has rich folklore. Throughout history, there have been events in different sources of emerging in numerous memory in Shirvan. Also here, there are also Historical Monuments, which are believed in the region.

Shirvan folklore environment lives in the spirit of Azerbaijani folklore: essentially this region is one of the approval addresses of Azerbaijan folklore. It is known that the main aspect of the folklore genre is its option. In Shirvan folklore,

we see the peculiar confirmation of this aspect and color. The diversity of the folklore's genre, the richness is also noticeable. Mythological images and motifs are being investigated in folklore materials collected from Mountainous Shirvan in the article.

Key words: Mountainous Shirvan, mythological images and motifs, Shirvan folklore environments, Erdoy, Al (Hal).

Эльчин ГАЛИБОГЛУ

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ И МОТИВЫ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ СОБРАННЫХ ИЗ НАГОРНОГО ШИРВАНА

Резюме

Ширван является одним из древних поселений Азербайджана и занимает особое место в истории нашего государства. Если мы вернемся в прошлое, увидим следы нашего фольклора в каждом дюйме Ширвана, одного из мест, где дух народа сохраняется с древних времен до наших дней. Регион имеет богатый фольклор. В Ширване произошло много событий, которые зафиксированы в различных источниках на протяжении всей истории. Есть также очаги и исторические артефакты, которые местные жители считают священными.

Фольклорная среда Ширвана поддерживает дух Азербайджанского фольклора. Фактически, этот регион является одним из адресов, подтверждающих многогранность Азербайджанского фольклора. Известно, что главной особенностью фольклорного жанра является его многообразие. В фольклоре Ширвана мы видим неповторимое утверждение и благородство этого направления. В статье рассматриваются мифологические образы и мотивы в фольклорных материалах, собранных из Нагорного Ширвана.

Ключевые слова: Нагорно-Ширван, мифологические образы и мотивы, Ширванская фольклорная среда, Эрдой, Ал (Хал).

Giriş

Qədimdən bu günə xalq ruhunun yaşadığı ünvanlardan biri olan Şirvanın hər qarışında folklorumuzun izlərinin yaşadığının şahidiyik. Bölgə zəngin folklorla malikdir. Şirvan folklor mühiti Azərbaycan folklorunun ruhunu özündə yaşadır: mahiyyətcə bu bölgə Azərbaycan folklorunun çoxvariantlığının təsdiqi ünvanlarından biridir.

Araşdırma

Folklor janrının əsas cəhəti onun variantlığıdır. Şirvan folklorunda bu cəhətin özünəməxsus təsdiqini, əlvanlığını görürük. Folklorun janr müxtəlifliyi, zənginliyi ayrıca olaraq diqqəti çəkir. Şirvan folklorunun tanınmış araşdırmaçısı S.Qəniyev yazır ki, Şirvan folklor mühitində əfsanə və rəvayət janrlarının özünəməxsus yeri

var. Şirvan əfsanələri içərisində regional boyalı Şirvan ruhunu birbaşa təcəssüm etdirən, Şirvan folklor-əfsanə dünyasının ən səciyyəvi cəhətlərini özündə daşıyan örnəklər çoxdur. Regionda toponimlərlə bağlı əldə edilən, indiyə kimi işıq üzü görməyən yüzlərlə əfsanələr, habelə rəvayətlər var. Bu mətnlərin bəzilərində əfsanə janrına xas bədii təsvir və ifadə vasitələri çox zəifləmiş, mətnin əsas əfsanə göstəricilərindən olan "əfsanəvilik" (mifoloji obraz, inam, etiqadlar, fantastik-sehrli motivlər və s.) get-gedə arxa plana keçmiş və ən başlıcası, bu mətnlər tarixi şəxslər, abidələr və s. ilə bağlanaraq rəvayətləşmişlər (1, 29).

Tarix boyunca bölgə insanların zəngin təsərrüfat həyatı, fəaliyyət çeşidlərinin çoxluğu istər-istəməz həyatı, təbiəti ardıcıl, sövqi-təbii müşahidə etməyə səbəb olub, nəticədə insanların inancları formalaşmış, cilalanmış, sınılanmış, yaddaşlarda daşlaşmış, nəsil-dən-nəslə ötürülüb. Xalq yaddaşı əzəlilik, əbədilik üstə köklənir, beşgünlük duyğu, düşüncə mahiyyətə xalqı zövqə yaddır. Bu səbəbdən də folklor yaddaşı ardıcıl müşahidəçiliyə əsaslanmaqla, həm də qoruyucudur. Təbii ki, folklor materialı yurd insanının həyata, təbiətə, insanlararası münasibətlərə, özünə münasibətinin ifadəsi kimi meydana çıxır. Səviyyənin azlığı, çoxluğu, zəifliyi, ya güclüliyü insanın mənəvi güzgüsü rolunu oynayır. Xalqın folklor səviyyəsi onun ruhunun imkanlarına nə səviyyədə yetə bilməsinin ifadəsidir.

“Qoyunun dölü düşəndə tərəkəmə üzünü qırxdırmaz, yoxsa qoyun ölər”, “Duz günü və bazar ertəsi qoyun qırxmazlar. Deyirlər ki, qoyun o ili bala verməz”, “Heyvan gələn vaxtı çörək yeməzlər. Deyirlər ki, onda adamın ruzisi azalar” (1, 95).

Bu yığcam mətnlərdə ulusun minillik müşahidəsi, daşlaşmış inancı, yaşamağa-yaratmağa, həyata inamı, inadı, dirənişi var. Həyatı davamlı etmək üçün çalışmaq gərəkdir. Çalışmaq – hər sahədə yaradıcı olmaq deməkdir.

Əcdad düşüncəsində adi sayılan inanc belə həyatda qalmağın, var olmağın, özünü təsdiqin stimuludur. İnancı əcdad yaradır, yaratdığını ardıcıl cilalayır, inkişaf etdirir. S.Qəniyev yazır, burada məhəlli əlamət, regional səciyyəvilikdən qabaq diqqəti mifoloji bilgi daha çox cəlb edir. Təqdim edilən inanclarda bu bilgi (saç-tük-yun semantik sırası) ilə bağlıdır. Üç element eynigüclü olub, eyni bir mifoloji informasiyaya – heyvan, yaxud insan tükünün müqəddəsləşdirilməsi, işarələr sisteminə çevrilməsi bilgisinə aiddir (1, 36).

Dağlıq Şirvan tarix boyunca oturaq əkinçilik, təsərrüfat həyatını yaşayıb, bu gün də yaşamaqdadır. Folklorun yaranması prosesi hazırda haradasa səngisə də, ancaq xalq ruhunun ölməzliyi var, o deməkdir ki, folklorlaşma (həm bu əsasda ömürləşmə, həm də yeni folklor mətnlərinin yaranması) prosesi az, ya çox bundan sonra da olacaq. Bu gün yeni folklor örnəklərinin yaranmasına əngəl olan əsas səbəblər sırasında cəmiyyətin daha çox informasiyalaşmasını, qloballaşmanı (küresəlləşməni) göstərmək olar. İnsan həyatı ardıcıl olaraq yeniliklərə açıqdır, yeni olan nə varsa, çağımızda insanları daha tez cəlb edir. O deməkdir ki, folklor ruhuna xas cazibəlilik, sirlilik, lal heyranlıq yeni çağda tamamilə qıtlaşır. Gündəlik informasiyalar hər an insanların beynini zəbt edir. Eyni zamanda indi bu və ya başqa sirli görünən suallara tez cavab tapılır. Çağımızda inkişafın maddi faydalılığı daha

tez diqqət çəkir, nəinki mənəvi yönü. Şübhəsiz, maddiyyat önə keçəndə mənəvi itkilər artır. Folklor düşüncəsinin yaranması üçün folklor mühiti gərəkdir. Fikrimizcə, çıxış yolu ardıcıl olaraq xalq ruhunu inkişaf etdirməkdir. O deməkdir ki, folklor ruhunun qoruyuculuğu irsən bizdən sonra gələn nəsillərə ötürülməlidir.

Obraz obyektin insan şüurunda obyektiv inikas forması, surəti kimi dərk edilir. Əslində bundan daha çox ifadə olunma diqqəti çəkir. Mifoloji anlamda bu, dünyanın, dünyadakıların sirli-sehrli biçimdə qavranılması, qəbul edilməsidir. Dağlıq Şirvandan toplanmış folklor materiallarında mifoloji obraz və motivlərin zənginliyi diqqəti çəkir.

Öncə əfsanə və rəvayətlərə diqqət edək:

Azərbaycan folklorunda Günəş və Ayla bağlı əfsanələrə çox rast gəlinir. “Ay-Gün” əfsanəsində deyilir, öz gözəlliyi ilə öyünən Günəş çox məğrur qız idi. Ancaq bu məğrur qız yolunu gözləyənlərinin çox olduğunu gördükdə daha da məğrurlaşır. Ulduzlar bunu görəndə yanıb kül olurdular. Günəş çıxanda Ay da utanıb yox olurdu, ancaq onlar ölmürdülər, yenidən dirilirdilər. Günəşi isə ulduzlardan çox Ay maraqlandırır. Bir gün Ay Günün görüşünə gedir. Günəş Ayın gözəlliyini görəndə ona həsəd aparır. Oğlanın gözəlliyini görüb deyir ki, əgər mənə ürəkdən sevirənsə, üzündəki qara xalı qoparıb mənə ver, onu ovcumun içində görmək istəyirəm. Ay xalını qoparır, üzünü qanla dolur. Bunu görən Günəş deyir ki, sənin gözəlliyin xalında idi, o da ki daha yoxdur. İndi dünyada ən gözəl mənəm. Ay bunu eşidəndə təəccüblənir, bundan sonra Günəşi görmək istəmir. Elə buna görə də Günəş çıxarkən üzünü pərdələyir, çünki Ay heç vaxt arzulamır ki, Günəş onun üzündəki ləkəni görsün (1, 62).

Mətnəki obrazlar – Günəş, Ay, ulduzlar başlanğıcda insan imişlər. Təbii, insana xas əlamətlər daşıdıqlarından sevə, kədərlənə bilirmişlər. Burada obyekt mərkəzində iki obraz mövcuddur: Günəş və Ay. Günəş qızıdır, ona görə ki, saçları (şüaları) var. Gözəlliyi ətrafdakıları da (ulduzları) heyran edir. Günəş qızırsa, mifoloji təsəvvürdə Ay oğlan olmalıdır. Ayın üzünün “ləkəli” qalmasının səbəbi Günəşin istəyi ilə xalını qoparıb ona verməsidir.

Folklorumuzda Ay və Günəşlə bağlı çoxvariantlı əfsanələr çoxdur. Burada sadalanan obrazların (Ay, Günəş, ulduzlar) öncələr insanlar olması, bu hadisədən sonra səma cisimlərinə çevrilməsi təəssüratı – inancın yaranıb, əski yaddaşda daşıyılıb.

Dağlıq Şirvandan toplanmış əfsanələrin mövzusu müxtəlifdir. Nuhla bağlı əfsanə bu baxımdan diqqəti çəkir. S.Rzasoy yazır, Nuh peyğəmbər haqqında əfsanələrə Azərbaycanın bütün folklor mühitlərində rast gəlinir. Ancaq onlar Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan (Bax: 8 – E.Q.) və onun ətrafındakı bölgələrdə daha çox yayılıb. Nuhla bağlı Azərbaycan əfsanələrini ümumiləşdirdikdə onların vahid obraz-süjet kompleksini təşkil etdiyini görürük (10).

Hər halda istənilən bölgədən toplanmış yaygın mövzularda (elə götürək konkret Nuhla bağlı əfsanələri) istər-istəməz variantlılıq özünü göstərir. Nuhla bağlı Dağlıq Şirvandan toplanmış əfsanənin qısa məzmunu belədir:

Bir gün Nuh peyğəmbərə xəbər gəlir ki, yer üzünü su basacaq. O, bir gəmi düzəldir, sudan xilas olacağına arxayın olur. Bir qarı ondan xahiş edir ki, onu da özü ilə götürsün. Nuh peyğəmbər söz verir, ancaq yer üzünü su basanda unudur. Hər yeri su basır, Nuh peyğəmbər gəmisilə xilas ola bilir. Yer üzünü su alır, çəkilir. Nuh peyğəmbər yenidən yerə qayıdır, qarı yadına düşür, çox peşman olur, deyir gedim görüm qarı haradadır. Görür qarının evinə heç nə olmayıb, cəhrə hərləyir, ip əyirməklə məşğuldur. Soruşur, qarı nəyə, nə təhər oldu ki, hamı məhv oldu, sən sağ qaldın? Qarı deyir, piltəm bir az nəmləndi, ondan bildim ki, yer üzünü su alıb. Nuh peyğəmbər fikirləşir ki, bu adi qarı deyil, bu elə qoca dünyanın özüdür. Onu aparmadığı üçün peşman olur, özünü qoca dünyaya yalan satmış sayır (1, 93).

Burada “Qoca dünya”nın Qarı obrazında təsəvvür olunması onun qədimliyi, hər cür faciəvi, dəhşətli olaylara baxmayaraq artıb-törəmə, daim içindən yenilənməsi imkanının olması anlamına gəlir.

Əski dünyagörüşündə mifoloji obrazın özünəməxsus yeri var. C.Bəydili yazır, hər bir etnik-mədəni ənənənin dünya haqqında öz sisteminə uyğun mifopoetik düşüncə modeli, öz dünya mənzərəsi var ki, bu dünya modeli təcəssümünü tapdığı heç də tam olmayan bütün variantları ilə birlikdə yenə bütövlük nümayiş etdirir. Həmin dünya mənzərəsinin bütövlüyünü səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri buradakı mifoloji obrazlar aləmidir. “Mifoloji obraz (personaj)” anlayışı hər bir milli mifoloji (demonoloji) sistemin ən vacib elementlərindəndir. Mifoloji gerçəklik kimi əsatiri obrazların struktur-genetik izahı və şərhı xüsusi mental strukturların spesifikasiyasının nəzərə alınmasını zəruri edir (3, 35).

Mifoloji mətn hadisəni gerçəklikdə baş vermiş kimi təqdim edir. Bunsuz mahiyyətə mifoloji mətn yoxdur. “Şirvan-Muğan” əfsanəsində deyilir ki, ovçu Musa oba-elatda sərrast atıcılığı ilə məşhur imiş. Övladı olmurmuş, illər keçir, Şirvan, Muğan adlı əkiz oğulları olur. Uşaqlar ataları kimi mahir ovçu olurlar. Atalarına deyirlər sən daha ova çıxma. Ovçu Musa söz verir ki, bu axıncı ovu olacaq. O, Novruz bayramına üç gün qalmış qaranlıq meşəyə ova gedir, bir daha geri qayıtmır, itkin düşür. Aylar, illər ötür, qardaşlar artıq evlənmə yaşına çatırlar. Günlərin birində qardaşlar ovda bir ceyrana rast gəlirlər. Ceyranı qovub tuta bilmirlər. Bu zaman ceyran misli-bərabəri olmayan qıza çevrilir. Bəlli olur ki, bu, bir mələyin yer üzünə düşmüş qızıdır, adı yoxdur. Qardaşlar onu Mil Xatun adlandırırlar, analarının yanına gətirirlər. Bir müddət qız burada qalır. Qardaşların hər ikisi Mil Xatuna aşiq olurlar. Qardaşlar arasına ədavət düşür, vuruşmalı olurlar. Mil Xatuna bildirirlər ki, sabah Top meşədəki ormana gedib vuruşacaqlar, qalib gələn ona sahib olacaq. Mil Xatun bu işdən ananı agah edir. Ana ormana çatanda oğlanlarını al-qan içində görür, Tanrıya yalvarır ki, onu coşğun çaya döndərsin, oğlanları arasında bənd olsun. Tanrı ananı çaya döndərir. Qardaşlar hərəsi çayın bir tərəfinə düşür. Mil Xatun da oradan uzaqlaşır. Sonralar bu çay Kür adlanır (1, 63). Buradakı yaradılış motivi başqa bölgələrdən toplanmış əfsanə mətnlərindən mahiyyətə fərqlənir. İnsanların təbiət obyektlərinə (əfsanəyə görə, indiki Şirvan, Muğan elləri insanlardan – iki qardaşdan yaranıb, Kür çayı isə onların anası imiş –

E.Q.) çevrilməsinin, bu obyektlərin yaranması səbəbinin əcdad düşüncəsində şahidi oluruq.

Gerçəklik üstü düşüncə zaman-zaman yerini gerçək düşüncəyə verdikcə mifoloji qənaət də adıləşir. İnsanın gerçəkliyi anlamaq qabiliyyəti yetkinləşir, gerçəklikdən ötə olan dərk etmək imkanına yetir.

“Şirvan-Muğan” əfsanəsində yaradılış mifinin strukturunu aşağıdakı kimi aşkarlamaq olar:

İndiki kosmosdan əvvəlki vəziyyət:

Övladsızlıq: “Ovçu Musa oba-elatda sərrast atıcılığı ilə məşhur idi. Onun əvvəllər övladı olmur”.

Əkiz oğlu olur: “Birinin adını Şirvan, o birinin adını Muğan qoyur. Uşaqlar böyüyürlər, ataları kimi mahalda mahir ovçu olurlar”.

Axırıncı ov: “Novruz bayramına üç gün qalmış qaranlıq meşəyə ova gedir, bir daha geri qayıtmır, itkin düşür”.

Kosmosdan xaosa keçid: Qardaşların evlənmə yaşına çatmaları; ovda ceyrana rast gəlmələri; ceyranın gözəl qıza çevrilməsi; hər ikisinin Mil Xatuna aşiq olması, aralarına ədavətin düşməsi. Ananın bundan xəbər tutması, döyüş yerinə getməsi. Tanrıya yalvarması.

Xaosdan yeni kosmosun yaranması: Tanrının ananı çaya döndərməsi, qardaşların hərəsinin çayın bir tərəfinə düşməsi: Şirvanın və Muğanın, Milin yaranması.

Ananın suya (çaya) çevrilməsi insan-təbiət birliyinin ifadəsi kimi anlaşılır. Ona görə ki, əfsanənin mayasında mahiyyətə istənilənə çevrilmək var.

Qədim türk təfəkküründə təbiətin ruhu ilə insanın ruhu arasında möcüzəvi birlik, doğmalıq mövcuddur. Əfsanələrin mayasındakı kosmoqonik yaradılışın əsasında əcdadlarımızın təbiət ruhunu insanlaşdırmaq, özü ilə, ruhu ilə doğmalıq görmək istəyi dururdu. Türklər inanırdılar ki, onların ruhu ilə təbiətin ruhu arasında yadlıq yoxdur. Bu səbəbdən də təsəvvürdə, duyumda təbiətdəkilərə çevrilmə əcdadlarımız üçün təbii, qəbul olunan idi. Çünki insan təxəyyül vasitəsilə əfsanəvi çevrilmədə mahiyyətə yetirdi. Mahiyyətin dərkə əfsanəvi biçim və məzmun tələb edirdi (4, 106).

Ananın çaya dönmək istəməsi, Tanrının onun istəyini yerinə yetirməsi mifoloji düşüncənin gerçəklik həddini-səddini aşmasıyla sonuqlanır. Mif düşüncəsində inanılana, ağıl (xəyalda) yaradılana, təsəvvür edilənə yetmək imkanı var. Bu imkan insanın miflə bağlı təsəvvürünün yaşarı olması, ona qarşısızalmaz dərəcədə inamın mövcud olması ilə şərtlənir. Əks halda əcdad düşüncəsində mifik şüurun mövcudluğu mümkünsüz olardı. Beləliklə, əgər mifik şüur yaşamırsa, yəni ona inanılmırsa, deməli, əfsanəyə çevrilmə imkanı (ağıl – gerçəkliyi) da yoxdur. A.Babək yazır ki, mifoloji dünya modelində su insan kimi canlıdır: surəti, şəkl (başı, əli, ayağı) var. Bu cəhət təkə suya aid yox, mifoloji dünya modelində olan bütün elementlərə eyni dərəcədə aiddir. Yəni mifoloji dünya modelində hər şey, o cümlədən su ünsürü canlıdır və öz şəklinə – obrazına malikdir (2, 40).

Şirvandan toplanmış əfsanə mətnlərində bu doğal (təbii) çevrilmənin aydın izlərini görürük. “Dədə Güneş” əfsanəsində təsvir olunur, ərəblər Dədə Güneşi gölə atırlar, boğulmur, oda atırlar, yanmır, üçüncü dəfə yaxınlaşanda göyün üzünə qara bulud gəlir, tez-tez şimşək çaxır. Ərəblər qaçıb canlarını qurtarmağı qənimət bilirlər, xəlifəyə bildirirlər ki, su da, od da, yer də, göy də, bulud da, şimşək də Aldədənin tərəfindədir. O, adi bir insan deyil, bütöv bir Vətəndir (9, 237-238).

İndi də **“Qırxatlı Sərəki baba”** mifoloji rəvayətinə diqqət edək:

Ermənilər gəlib ki, Kalviyə girsünnər, görüblər Qırxatlı Sərəki baba bıların qabağın kəsib: 40 atlı olub. Qorxublar, ordan kəndə girə bilmeyiblər, qeyidib gediblər, Dilman, Xatman, Hacman kətdərində camahatı qırannan sora ordan Kalviyə giriblər (5).

Tarixi rəvayətdən haqqında danışılan hadisəyə qədər Qırxatlı Sərəki Baba piriinin el arasında ziyarətəgah olduğu aydınlaşır. Həmin pirdə indi də sıra ilə bitmiş (mifoloji yaddaşda “düzülmüş ağac-adamlar”) hündür ağaclar var. 1918-ci ilin martında ermənilər keçmiş Şamaxı qəzasının (indiki Ağsu rayonunun) Kalva kəndinə qısa yolla yox, uzaq yolla gəliblər: səbəbi o idi ki, birbaşa Kalva kəndinə gəlsəydilər, çayın o tərəfində olan Dilman, Hacman, Xatman kəndləri onların gəlişindən xəbər tutacaq, dağlara qaçaçaqdılar. Yaşlıların dediyinə görə, ermənilər Kalvaya yuxarıdakı kəndlərdə soyqırımı törətdikdən sonra giriblər.

Yuxarıda Qırxatlı Sərəki Baba piri ilə bağlı danışılan rəvayətdə mifoloji inam önə keçmiş, təxminən 105 il əvvəl olmuş hadisəyə müəyyən yozumun, “izahın” verilməsinə cəhd olunub. Yəni ermənilər Sərəki piri tərəfdən Kalvaya girə bilməmişlər, o deməkdir ki, “pir imkan verməyib”. Mifoloji yaddaşda indi də həmin ərəzidə olan iri, hündür pir ağacları (palıd, vələs və s.) həmin məqamda “canlı” (erməninin qarşısında canlı sipər) olub (11, 66).

Ərdov obrazı. Dağlıq Şirvan bölgəsinə daxil olan Ağsu rayonunun Kalva kəndindən folklor materiallarının toplanılması zamanı Ərdoy (Kalvada bu obraz mifoloji yaddaşda Ərdöydür) mifoloji obrazına rast gəldim. Uşaqlıqdan bu haqda eşidirdim. Özü də kiminsə güclü, dəlisov olduğunu “Filankəs lap Ərdöy kimidir” deyərək xarakterizə edərdilər. Kənddə bu mifoloji obraz yaşlıların ağılında özlərindən əvvəlki nəslin bəzi nümayəndələrinin gördüyü, çoxunun isə eşidib heyretlə danışdığı “olmuş” hadisədən qaynaqlanır.

Mətn: “Rafiyənin (Rafiyə arvad 15 il olar, 85 yaşında vəfat edib - E.Q.) dədəsi Rəşid kişi meşəyə gedəndə üstü-başı tükli bir yekəpər adamı çətinliyinə tutub kəndə gətirir. Yaxasına yekə bir qıyıq sancır ki, qaçmasın. Buna camaat Ərdöy diyirmiş. Kənddə görənnər olub. Ərdoy yaxasındakı qıyıqdan bərk qorxurmuş. Ona görə də onu tutub gətirən kişinin sözinnən çıxar bilmirmiş. Deməli, bınınçün gecə-gündüz meşədən odun-beşə, zəmidən ot-ələf, mer-meyvə daşıyirmiş. Oqqədər daşıyibmiş ki, day həyətdə, evdə yer yoxiymiş. Həm də bı Ərdöy ev işdərin də görirmiş, bılağdan su daşıyirmiş. Ərdöyün yaxşı nehrə çalxalaması, hər dəfə çoxli yağ götirməsi kənt arvaddarının söz-söhbətinə çevrilibmiş. Bir gün bılağda arvaddar Ərdöydən sorışıllər ki: -Ay Ərdöy qardaş, sən bı nehrəni nətər

çalxalıyirsən ki, yağı çox götürirsən? Ərdoy görür ki, fürsətdi, diyir: -Yaxamdaki bı qıyığı çıxardun, diyim. Arvatların biri Ərdoyun yaxasından qıyığı çıxardır. Ərdoy görür ki, day üstündə qıyığ yoxdi, tez bıların yanından qaçıb çıxır hündür bir yerə, qışqırır: - Matrus Kərə bəy! Qatığı çox tök, yağı çox götür. Bını diyənnən sora Ərdöy qaçır gedir meşiyə. Xəbər Rəşid kişiye çatır, nəqqədər axtarır, tapa bilmir. Səhər durub görür ki, Ərdöy evə nə gətirmişdisə, hammısın daşıyib aparıb (5).

Ərdöylə (Ərdoy, Ərdov) bağlı Kalva kəndindən topladığımız başqa variantda isə bulaq başında Ərdoyun üstündən qıyığı bir uşaq götürür (çıxardır). Daha bir başqa variantda isə göstərilir, qıyıq Ərdoyun yaxasına yox, sinəsinə (bədəninə) sancılıbmış (5).

Ərdöy (Ərdoy) bölgə folklorunda sivilizasiyalı mühitdən bilinməyən səbəbdən qaçan, insanlara yovuşmaq istəməyən mifoloji obrazdır. Meşədə yaşayan, artıq haradasa “vəhşiləşmiş”, az qala ağılda, təsəvvürdə “qulyabanılaşmış” Ərdoy necə olur ki, meşədə vəhşi heyvanların arasında qalmaqdan qorxmur, ancaq Rəşid kişinin onun sinəsinə (yaxasına) sancdığı qıyıqdan qorxur?

Ərdöy - Azərbaycan türklərinin inanışlarında su ruhunu təcəssüm etdirən mifoloji varlıqdır. Etiqada görə insanlara heç bir zərər toxundurmaz. Ölü basdırılanda onun qəbri üstündə üç gün işıq yandırılması inamı da məhz bu varlığa olan mövhumi etiqadla bağlıdır. Yəni işığı görəndə ərdoy-filan qəbrə yaxın gəlməz. Anadolunun Qars elində də Ərdöylə bağlı əsl türk inancının izlərinə rast gəlinməkdir. Buradakı inanca görə Ərdöy deyilən bu qüvvət axurdakı atları minib gecə səhərə qədər heydən salıb səhərə qədər qan-tər içində qoyar. Atların yalnızı hörər. At sahibləri Ərdoyu tutmaq üçün atların belinə qır sürtər, qıra da iynə batırdılar. İynə sancılan kimi isə ərdoyu da yaxalaya biləcəklərinə inanardılar. Ərdoy ancaq iynəni üstündən çıxarıb atmalıydı ki, canını qurtara bilsin (3, 127).

Şübhəsiz, Ərdov burada qorxduğuna tabe olur. Başqa cür mümkün də deyil.

Ərdoyla bağlı təsəvvürlər insanlıq tarixinin ən dərin qatlarından üzü bəri yaranaraq ağıllarda formalaşmış, gerçəklikdəki olaylarla assosiasiya olunub. Üstəlik, Ərdoyun danışması da var. “Ziyankarlığı” bir məqamda üzə çıxır: uzun müddətdir alışdığı, öyrəşdiyi, “qulyabanılaşdığı” mühitdən – meşədən yaxasına qıyıq sancaraq məcbur gətirilib işlədilməsini qəbul etmir. Fırsət düşən kimi qıyıqdan qurtulub qaçır, üstəlik də meşədən daşdıqlarını geri qaytarır. Ərdoyun adının anlamına varsaq, “Ər” türkcədə “kişi”, “doy”, “döv” isə “div” deməkdir. Yəni “div boyda, div kimi kişi”. Ərdoyun yaxasına sancılan qıyıqdan qorxmasına gəlinə, bu, mifoloji təsəvvürdə cinin metaldan (dəmir əşyalardan) qorxmasını, çəkinməsinə yadımıza salır.

Qax-Zaqatala bölgəsində Ərdov mifoloji təsəvvürdə başqasını qorxutmaq üçün xəyali varlıq, qulyabanı kimi anlaşılar (6).

Bölgə folklorunda cinlərin “qəzəbləndirilməməsi” üçün gecə vaxtı evdən bayıra qaynar su atmamaq qadağası var. İnanca görə, cinlər balaları ilə birgə adamların evinin kandarına kimi gəlir, qapının başına vurulan nalın qorxusundan içəri girə bilmirlər. Hələlə fürsət gözləyirlər ki, içəri keçsinlər. Kimsə çaşmış bayıra

qaynar su atarsa, cinlərin balaları yanır, nəticədə qəzəblənmiş cinlər nə cür olur-olsun, adamlardan gec-tez qisaslarını alırlar (5).

Bölgə düşüncəsində əski fobiyalar (qorxular) onillərə kimi daha aktiv şəkildə varlığını qoruyub saxlayırdı. Araşdırmalar göstərir ki, bu gün də sözügedən motivlər sarıdan adamların alt şüurunda batıl sayılan inanclar yaşamaqdadır. Ancaq çağdaş dövrdəki elmi-texniki gəlişmələr, televiziya-radionun ömrün ayrılmaz ünsürünə çevrilməsi, ucqar kəndlərdə belə internetdən fəal istifadə (kompüter, noutbuk, smart telefonlar) bu kimi inancların təsirinin azalması fonunda artmaqdadır.

30-40 il öncəyə kimi bölgədə Günəş tutulması zamanı yüzillərdən gələn davranışlar (Adamlar əcdad düşüncəsindən gələn instinktiv “əsasla” düşünürdülər ki, cinlər Günəşin qabağını tutublar, ona görə də qazan döyəcəklə, qışqırmaqla, atılıb-düşməklə və s. onları qaçıрмаq, Günəşi azadlığa çıxarmaq gərəkdir; təbii ki, bir azdan Günəş tutulması başa çatdıqdan sonra davamlı çabalarının bəhrə verdiyinə inanmaları yaranırdı – müəll.) qalırdısa, bu gün artıq belə olaylara marağın öləzidiyi, hətta yox olduğu müşahidə edilir. Səbəbi çağdaş insanın gündəlik həyatında saysız-hesabsız informasiyalarla yüklənməsidir.

Al-Hal haqqında. Dağlıq Şirvandan topladığımız folklor örnəklərində Al-Halla bağlı mətnlər mətnlərdə Alın (Halın) qadın obrazında təqdiminin şahidi olur. Al (Hal) qadınları uşaq doğarkən yaxalayır. Adətən qadın uşağı doğarkən, ya da uşaq doğulduqdan sonra halsızlaşır (qan itirir, uzunmüddətli ağrıların təsirindən halsızlaşır və s.), halüsinativ məqamlarla üz-üzə qalır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın kəndlərində təxminən 50-60 il öncəyə kimi belə təsəvvürlərə gerçəkdən inanılıb; bu o dövrlər idi ki, kəndlərdə artıq xəstəxanalar tikilirdi, ən azı tibbi ambulatoriyalar fəaliyyət göstərirdi, adamların ağılında bu təsəvvürlər yavaş-yavaş yoxa çıxmağa başlayırdı...

Maraqlıdır, Kalvada da 50-60 il öncəyə kimi qadın uşaq dünyaya gətirərkən halsızlaşırdısa, kişilər bayırda – yaxınlıqda, qadın özü də eşitsin deyə göyə dalbadal güllə atırmışlar. Burada məqsəd Alı (Halı) qorxudub qaçıрмаq imiş. Güllə səsinə, əslində ola bilsin, sağlıq durumunun elə də təhlükəli olmamasından dolayı bayılmadan qurtulan qadında əminlik yaranırmış ki, Al (Hal) güllə səsinə qorxub qaçıb, daha zahıya təhlükə yoxdur. Eyni zamanda doğmaqda çətinlik çəkən, ya da ümumiyyətlə, doğuşun necə keçəcəyini təsəvvür belə etmədən ev yiyəsinin – ərin papağının qadının başının altına qoyulması da varmış ki, Al (Hal) papağı görüb qaçsın (5).

Al basması – Al ruhu ilə bağlı bir xəstəlik sayılır. “Qarabasma” və ya “Qarasma” adında olduğu kimi hər cür azar-bezarın bu, ya da digər xtonik demonlarla əlaqələndirdiyini göstərir. Anadolu türklərinin inancına görə, zahı qadın qan itirdiyi zaman gözünə çoxlu xəyalat görünər. Ən çox ürəyinə saldıqı və qorxdığı şeylər gözünün qabağına gələr. Zahı tək qalanda qorxdığından onu “al basar”. Al basmış zahı qadın bayılmış halda olar. Bu zaman Al arvadı (Hal anası) onun üzərinə çöküb nəfəsini kəsər. Guya həmin vaxtdır ki, Al zahı qadının ciyərini çıxarır, aparıb suya çəkib yemək istər (3, 24).

Göründüyü kimi, Al arvadı (Hal anası) mifoloji obrazdır. Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyədə (Anadoluda) da bu mövzuda kifayət qədər mifoloji mətnlər var. “Al basması”nın “Al ruhu ilə bağlı bir xəstəlik” kimi xarakterizə edilməsinə gəlincə, bunu qarabasmağın bəşimlərindən biri saymaq olar.

Qarabasan – gerçək olmayan virtual xəyali varlıq və ya türk xalq mədəniyyətinə kabus və buna səbəb olan varlıqdır. Qarabasma (Karabasma/Garabasma) da deyilir. Gecələri insanların üzərinə çökən şər varlıq kabuslara səbəb olur. Ümumi mənada isə insanların pis şeylər görməsi deməkdir. Qorxulu yuxulardır (8).

Söyləyici mətnlərində Al (Hal) artıq qadının ciyərini alıb çaya apararkən, ya da çayda suya salıb yemək istəyərkən - son anda qurtarılması ilə bağlı motivlərə rast gəlirik. Maraqlıdır, nəyə görə Al (Hal) zahının ciyərini suya salmalıdır ki, bundan sonra yesin? Xalq arasında “ciyərini sökmək”, “ciyərini parçalamaq” kimi ifadələr var. Habelə “Ciyərin yansın”, “İki ciyərindən olasan” və s. kimi qarğışlar, əzizləmələr də (“canım-gözüm”lə yanaşı “canım-ciyərim” və s.) var. Deməli, insan orqanizminin ən vacib orqanlarından olan ciyər dedikdə anoloji olaraq ya qaraciyər, ya da ağciyər nəzərdə tutulmuş. Doğmaqda olan, xüsusən doğmuş qadının halsızlaşması zamanı belə təsəvvür yaranmış ki, halbəhal olmasının səbəbi Haldır. Deməli, Al (Hal) qadının içini söküb, ciyərini aparmaq istəyir. Belədə ona imkan verməmək üçün tufəng atmaqla yanaşı öncələrdən, yəni həmişə evin girişində, qapının başında at nalı vurulmuş. Nal dəmirdəndir, ibtidai təsəvvürə görə cinlər dəmirdən, metaldan qorxurlar. Lap qədimlərdən gələn bu təsəvvür sonradan tufəng atmayla yanaşı qazanın (Günəş tutulması zamanı da) və b. dəmir qabların döyəcəlməsiylə müşayiət olunur.

Elə buradaca cinlərin dəmirdən, metaldan qorxması ilə bağlı Kalva inancına nəzər salaq. 30-40 il öncəyə kimi demək olar, Kalvada hər evin girişində qapının başına işlənmiş, köhnə, ya da kimin imkanı varsa, təzə at nalı vururdular. Qapıdan girən istənilən kənar adamın diqqətini nal (metal) özünə çəkirdi. İnanc bu idi ki, cinlər gecə, ya gündüz olsun, nala görə evdən içəri girə bilmirlər. Folklor toplama prosesində bunun başqa cür izahını söyləyicilərdən öyrənmək mümkün olmadı: yəni at nalından başqa dəmir parçasının, nalın evin girişinə (qapının başına) vurulmasını eşitmədik. Bizcə, burada əsas məsələ əcdad düşüncəsində ata totem kimi yanaşılması, habelə təsərrüfatda atın geniş şəkildə istifadə olunması, beləliklə, at nalının dəbləşməsidir. O dövrdə şəhərdən (Bakıdan, Şamaxıdan və s.) gələnlərin dəmirçidən təzə nal almalarını, ya da köhnə, işlənmiş at nalını şəhərdəki evlərinin girişinə vurmaq üçün apardıqlarını görmüşdüm.

Sonuc

Dağlıq Şirvandan toplanmış folklor materiallarında mifoloji obraz və motivlərin araşdırılması göstərir ki, bunlar ilk növbədə Azərbaycan folklorunun zənginliyinin, habelə çoxvariantlığının sübutudur. İnancda, düşüncədə ümumiyyətlə, şər ruhların yox olacağına inam çox güclüdür. Məqalədəki folklor faktları insanın keçmiş yaşantılarının təhlilində, bugünkü özünüöyrənmə prosesində gərəkli

ipucları verə bilər. Bu gün insan idrakının inkişafı, texnoloji imkanların artması artıq öncəki onillərdə olduğu kimi insanların sözügedən mifoloji obrazların tam təsirində olmadığını göstərir. Ancaq bütün hallarda altşüurda bu kimi inanclara meyillilik hələ də qalır və bu, təbii sayılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XI kitab (Şirvan folkloru). Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2005, 443 səh.
2. Babək A. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar. Bakı: Nurlan, 2011, 212 səh.
3. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). - Bakı: Mütərcim, 2007, 272 səh.
4. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
5. Qaliboğlu E. Şəxsi arxiv.
6. Ərdöv. <https://obastan.com/%C6%8FRDOV/561730/>
7. Qarabasan. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
8. Naxçıvan folkloru antologiyası. I cild. Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 541 səh.
9. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Bakı: Azərneşr, 2009, 427 s.
10. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2015/noyabr/462125.htm>. Rzasoy S. Xalq Cəbhəsi. - 2015.- 5 noyabr.- S.14.
11. Soyqırımlar xalq yaddaşında. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 296 səh.

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant 02.02.2023
Son variant 14.02.2023*